

A MAGYAR NYELV FINNUGOR ÉS TÖRÖK ÖSSZETEVŐI TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN

THE FINNO-UGRIC AND TURKIC COMPONENTS OF THE HUNGARIAN LANGUAGE FROM A HISTORICAL PERSPECTIVE

Bakró-Nagy Marianne

professor emerita, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
bakro@nytud.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar–török kapcsolatok jellege köztudottan nemcsak a nyelvtudomány, hanem a történettudomány, a régészet és a kultúrantropológia tekintetében is fontos kérdéseket vet fel. A dolgozat célja, hogy szociolingvisztikai és kontaktusnyelvészeti szempontból áttekintse a magyar nyelv török elemeit. Bemutatja a magyar–török nyelvi kapcsolatok három rétegét, leírja a honfoglalás előtti magyar–török nyelvi kontaktusokat, azok jellegét, illetve szól a feltehető török–magyar kétnyelvűségről. Rámutat, hogy miközben a magyarság megtartotta finnugor eredetű nyelvét és annak jellemzőit, a honfoglalás időszakára törökös kultúrájú közösséggé vált. Mindez kétnyelvűség nélkül nehezen feltételezhető, ám ennek foka vagy jellege még további kutatásokat igényel.

ABSTRACT

The nature of Hungarian-Turkic relations raises important questions not only in linguistics, but also in history, archaeology, and cultural anthropology. The paper offers an overview of the Turkic elements of the Hungarian language from a sociolinguistic and contact linguistic perspective. Discussed here are the three layers of Hungarian-Turkic language contacts as well as the nature of the relations before the Hungarian Conquest and the presumable Turkic-Hungarian bilingualism. It is pointed out that while the ancient Hungarians retained their Finno-Ugric language and its characteristics, they became a community with a Turkic culture by the Conquest period, which is hardly conceivable without bilingualism, even though its degree and nature calls for further studies.

Kulcsszavak: szociolingvisztika, kontaktusnyelvészet, kétnyelvűség, jövevényszavak

Keywords: sociolinguistics, contact linguistics, bilingualism, loanwords

BEVEZETÉS

Története során a magyar nyelv öt nagy nyelvcsalád nyelveivel került kapcsolatba, amelyek különféle módokon és mértékben gyakoroltak rá hatást. Mindezek közül kétségkívül mind a mai napig a török kapcsolatok örvendenek a legnagyobb érdeklődésnek, hiszen a téma a nyelvtudomány mellett a történettudomány, a régészet és a kultúrantropológia tekintetében is egy sor kérdést vethet fel. Nyelvi szempontból a legérdekesebb kérdést jó ideig a magyar és a török nyelv (e megnevezést itt a különféle török nyelvek összefoglaló megjelöléseként használjuk) kapcsolatának jellege jelentette: vajon genetikai (eredet szerinti) rokonság vagy másfajta kapcsolat áll-e fenn közöttük? A nyelvészet jó ideje megadta a kétségbevonhatatlanul elutasító választ a rokonságot illetően, de megmaradt annak pontosabb felderítése, hogy milyen jellegűek és milyen történeti háttérűek voltak azok a nyelvi kontaktusok, amelyek több, kronológiailag jól meghatározható hullámban és különféle helyszíneken a magyar és a török kapcsolatát jellemezték? Az alábbi vázlatos áttekintés kizárólag nyelvészeti aspektusból ad képet arról, hogy nyelvi tényekre támaszkodva a kontaktusok típusai közül melyek lehetnek érvényesíthetők a magyar és a török tekintetében, s a meglévő eredményeket szándékozik a kontaktusnyelvészet és a szociolingvisztika aspektusából értékelni. Az áttekintés röviden bemutatja a magyar–török nyelvi kapcsolatok három réteget, majd rátér a honfoglalás előtti magyar–török nyelvi kontaktusokra, s végül állást foglal a kapcsolatok lehetséges jellegét, illetve a kétnyelvűséget illetően.

A MAGYAR–TÖRÖK NYELVI KAPCSOLATOK RÉTEGEI

A legkorábbi réteget az 5–10. század közötti bolgár–török és magyar kontaktusok jelentik. A török nyelvek két nagy csoportra oszthatók hangtani sajátosságok alapján (bolgár–török¹ és a köztörök nyelvi változatok), de alaktani és egyéb különbségeik is jól meghatározhatók. A legismertebb eltérés abban áll, hogy a bolgár–török szavakban *r* jelentkezik ott, ahol a köztörökben *z*, például *ikir* ~ *ikiz* 'iker' *tengir* ~ *tengiz* 'tenger'. További különbség a bolgár–török *l* és a köztörök *š* (magyar helyesírás szerint: *s*) megfelelés, de a magyar tekintetében ennél még fontosabb, hogy a bolgár–török szókezdő *y* (*j*) idővel *ǰ*-vé (*dzs*) változott, ami a magyarban *gy*-vé lett (például: *gyertya*, *gyárt*) – a bolgár–török eredetnek éppen ez a szókezdő *gy* a bizonyítéka. A honfoglalás előtti török jövevényszavakat az egy évszázadra visszatekintő, alapvető magyar kutatási eredmények nyomán megszületett átfogó, egy sor kérdést újragondoló szintézis kínálja (WOT, 2011). Ez 400

¹ A szakirodalom a 'bolgár–török', a 'csuvas(os)' és a 'nyugati ótörök' nyelveken ugyanazokat a török nyelveket érti; közülük ma már csak egyetlen él, a csuvas.

(a második rétegbe tartozó szavakkal együtt 419) elem etimológiáját tárgyalja, s átadó nyelvként a földrajzi és kronológiai alapon meghatározott nyelvek, illetve nyelvi változatok együttesét jelentő *nyugati ótörököt* jelöli meg. Az áttekintés lényegében ezekkel a kapcsolatokkal foglalkozik.

A „második réteg” összefoglaló elnevezés, a 10–14. századi nyelvi hatásokat jelenti (a besenyő, az úz, a böszörmény, a káliz vagy a volgai bolgár). A besenyő és kun elemek szétválasztása nem könnyű, hiszen egymáshoz igen közel álló nyelvek, a többiekkel való kapcsolat jellege pedig források hiányában nehezen határozható meg, de a néhány átvett szón kívül hatásuk vélhetően nem lehetett jelentős. Problematikus a kipszak réteg elhatárolása a honfoglalás előtti rétegtől is, a WOT ezért tárgyalja ezeket a 13. század előtti jövevényszavakkal együtt. A csuvasos, illetve köztörök rétegtől való elhatárolás tíz hangtani kritérium (Vásáry, 2013, 231.) együttes alkalmazásával lehetséges, s ennek eredményeként 52 szó minősíthető kipszaknak, azon belül zömében kunnak, de körük bővíthet a kun tájszavak további elemzésével. E rétegnek csaknem a fele közszó, s egy (*ajnároz*) kivétellel főnevek (például: *buzogány, csákány, komondor, kuvasz, tábor*), a másik részük tájnyelvi (például: *csabak* 'halfajta', *csiger* 'rossz minőségű bor', *kajtár* 'vándormadár') és néhány régies (például: *bóda* 'kis pajzs, fegyverek markolata', *gügyű* 'házasságközvetítő') (WOT, 2011, 2/1340–1342.; Vásáry, 2013, 234–242.).

A harmadik, időben hozzánk legközelebb álló jövevényszavak a 15–17. századból, a török hódoltság idejéből valók, és a köztörök ágba tartozó oszmán török nyelvből vettük át őket. E jövevényszavak nem csekély hányada nem közvetlenül, hanem délszláv közvetítéssel került a magyarba (ti. eltörökösödött balkáni szlávok, azaz bosnyákok, szerbek [rácok] révén), ezért ugyanaz a szó a törökből, illetve a szlávból is átkerülhetett, például *deli* ~ *dalia*, *tepsi* ~ *tepszia* stb. – Kakuk, 1987, 95., 100.). Az ilyen szavak száma jóval magasabb (hozzávetőleg 1000), mint amennyi túlélte a török hódoltságot; az átvételek földrajzi és társadalmi elterjedtsége is igen eltérő volt. Általánosan használatos 250–300 szó lehetett, melyek közül ma már csak 60–70 él tovább, s ezen belül is kb. 15–20 köznyelvi, például *dohány, kávé, kefe, papucs*. Az anyagi kultúra elemeit tekintve az öltözködés (*pamut, zseb, csizma* stb.), az étkezés (*tarhonya, pite, ibrik* stb.) és természetesen a hadi élet szavai (*handzsár, levente, dandár* stb.) voltak túlsúlyban az átvételek között (Kakuk, 1987, 96–100.).

A NYUGATI ÓTÖRÖK ÉS MAGYAR KAPCSOLATA

Ennek áttekintéséhez utalnunk kell a magyar nyelv előtörténetének releváns pontjaira. Az ökológiai körülmények a múltban is meghatározták valamely földrajzi terület közösségeinek nyelvi diverzitását és mozgását, következőké-

pen lehetséges kapcsolatait is. Eurázsia nagy ökológiai zónái: a sztyeppe, a tajga és a tundra övezete eltérő lehetőségeket kínáltak. Míg a sztyeppe vidékén a népvándorlások miatt jelentősebb és gyorsabb nyelvi változási folyamatok játszódtak le (ezekről az indoiráni, a török és a szláv nyelvek története tanúskodik), addig az uráli nyelvű közösségek lakta tajgaövezetben e folyamatok lassabbak lehettek (Janhunen, 2009).

Az uráli nyelvcsalád az altaji nyelvek csoportjával együtt egyike az eurázsiai nyelvcsaládoknak (ilyenek még az indoeurópai nyelvek). Egy sor tipológiai azonos vagy hasonló tulajdonságuk (például a magánhangzó-harmónia vagy a gazdag eset- és képzőrendszer) vetette fel genetikai összetartozásuk gondolatát. Az urál-altaji hipotézis azonban éppúgy nem bizonyult igazolhatónak, mint ahogyan az altaji nyelvek csoportját alkotó török, tunguz és mongol nyelvek egymás közötti rokonsága sem, de tény, hogy a viszonylagos földrajzi közelség kedvezett a hasonló vonások kialakulásának. A rokonság az altaji és velük együtt a török nyelvekkel már az uráli nyelvekre vonatkozóan is felmerült, s ez tovább kíséri a magyar nyelvi közösség történetének alakulását vándorlásai, illetve török nyelvi kontaktusai megítélésében. (Az utóbbiak mellett jelentős a közép-iráni, főleg az alán nyelvi átvételek száma: 20–25 szó, például: *híd, gazdag, özvegy, vám, vásár*.)

A magyar nyelv hangtani és szerkezeti tulajdonságainak, valamint szókészletének nem jelentéktelen hányada vitathatatlanul közös az uráli, illetve finnugor nyelvekkel (ezt ősi örökségnek nevezzük). E tulajdonságok és elemek az idők folyamán természetesen változtak vagy eltűntek, nem kis mértékben éppen nyelvi kontaktusok révén, de mindezek ellenére kétségtelenül igazolják a magyar nyelv finnugor eredetét. Ez az ősi örökség képezi az egyik nagy csoportot a belső keletkezésű és a nyelvi kontaktusok révén a nyelvbe került elemek mellett.

A magyar nyelv előtörténetében a finnugor korszakot követő szakaszt az ugor egység képezi. A magyar, a hanti és a manysi nyelv közös előzményével, az ugor alapnyelvvel kapcsolatban az utóbbi időkben, alternatívaként, inkább egy, az Urál hegység déli régiójára lokalizálható ugor nyelvszövetség gondolata merült fel², mégpedig a közös innovációk viszonylag alacsonyabb száma miatt. Bárhogyan is, az azonosságok alacsonyabb száma ellenére a hangtani és alaktani egyezések, valamint a hozzávetőleg 120 közös szó nem hagy kétséget összetartozásukat illetően. A korai ősmagyar–őstörök kapcsolatok arra utalnak, hogy az ugor idejében a magyarnak lehettek dialektális változatai, amelyek izoglosszát alkottak más ugor dialektusokkal, de a korszak végére olyan tulajdonságai is kialakulhattak, amelyekben az ősmagyar nem osztozott más nyelvi változatokkal (Bakró-Nagy, 2013, 184–185.). Ez a korszak nevezhető a korai ősmagyarnak, s ide helyezhetők a török nyelvi kapcsolatok kezdetei.

² Az eltérő véleményekre lásd Honti, 1997, illetve például Salminen, 2002.

Az ezt követő időszak a honfoglalást megelőző, az 5–9. század közötti szakasz. A turkológiai kutatás erre a fél évezredre helyezi azt a korszakot, amikor a sztyeppei vándorlások során a magyar beszélőközösség – az azonos nyelvet vagy nyelvi változatot beszélők csoportjára *közösségként* utalunk, és *nem népként* – török nyelvű közösségekkel került olyan intenzív kapcsolatba, amelynek hatása máig meghatározó szókincsünket illetően. Ez a bolgár-török (csuvasos), illetve köztörök kapcsolatok ideje, melyben meghatározó a nyugati ótörök nyelvvel való kapcsolat volt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyelvek külső és belső története nem minden esetben harmonizálható pontosan. A nyelv külső története a beszélőközösség története: az ő területi helyzetük változásait, kapcsolataikat más nyelvi közösségekkel, kölcsönös egymásra hatásukat, a közösségen belüli változataikat stb. írja le. A nyelv belső változásai, melyek a hang- és grammatikai rendszerében, szókincsében mennek végbe, csak a legritkább esetekben köthetők külső eseményekhez és pontos dátumokhoz. Egy belső változás idejének megállapítása mindig valamilyen más változáshoz, illetve állapothoz képest történik: megelőzi-e azt vagy követi (relatív kronológia). A bolgár-török jövevényszavak esetében is a szavak átvett hangalakja jelöli ki az átvétel időszakát, mert az átvétel eredménye más lett volna egy későbbi periódusban. Ezen időintervallumon belül azonban az átvétel idejének szűkítésére elsősorban a nyelven kívüli, külső adatok alapján tehető kísérlet.

A nyugati ótörök az 5–13. század között Kelet-Európában beszélt ótörök nyelvi változat, amelyet változatos elnevezésekkel illetnek (onogur, bulgár-török, kazár stb). Földrajzi közelségükből és érintkezéseikből adódóan különálló nyelveknek és dialektusoknak azonos vagy hasonló tulajdonságokat és változási folyamatokat mutató együttese: az ogur nyelv (Róna-Tas, 1998; WOT, 2011). Feltételezhető, hogy ebben a korszakban török nyelvű csoportok is csatlakoztak a magyarokhoz, olvadtak bele, asszimilálódtak. A nyugati ótörök belső tagoltságáról ugyancsak különféle hangváltozások tanúskodnak, aminek nyomán igazolható, hogy csuvasos típusú változat, valamint a kipcsak tulajdonságokat mutató kun is beletartozott (Agyagási, 2013).

Az ótörök átvételeknek³ csupán 17%-a ige, 83% más szóosztályokat (főneveket, melléneveket, határozószókat képvisel⁴) (WOT, 2011, 2/1143.). Ez a megoszlás megfelel a nyelvi kölcsönzésekről általában tudottaknak, s oka legalábbis kétféle:

³ A mai magyar szókészlet eredet szerinti megoszlásában a belső keletkezésűek állnak az első helyen, ezt követik a különféle (német, latin, szláv) jövevényszavak, s csak ezek után következnek az uráli/finnugor/ugor eredetűek, majd a török átvételek (Keresztes, 1988). Ismeretes azonban, hogy minél régebbi egy szóréteg, elemei annál inkább ki vannak téve az eltűnésnek; ez alól az alapszókincs elemei kivételt jelenthetnek.

⁴ Az ótörök jövevényszavak megfelelnek a szófajok tipikus kölcsönzési gyakoriságának a skála első három kategóriájára vonatkozóan: főnév > melléknév > ige [> prepozíció > mellérendelő kötőszó > számnév > determináns > névmás > alárendelő kötőszó] (Muysken, 1981).

egyrészt a világ dolgaira főleg főnevekkel, ritkábban melléknevekkel utalunk, másrészt meg az igék beillesztése az átvevő nyelvbe jóval bonyolultabb, például az eltérő ragozás miatt. E szavak jelentése igen széles skálán mozog, kiterjednek az élet minden területére, még arra a tartományra is, amelyet alapszókinsnek nevezünk, tehát például a testrésznevekre. Azaz e szóréteg mind mennyiségileg, mind minőségileg arra utal, hogy a magyar beszélőközösség jó ismerője volt a mindennapi életét átszövő török kultúrának.

Milyen kulturális kép alkotható a nyugati ótörökkel kapcsolatba került magyarokról? Az állattartás tekintetében a lótartrásra vonatkozó török elemek hiánya feltűnő, és arra utalhat, hogy akkor a magyar már tapasztalt lótartró közösség volt. A három ugor nyelvet jól elkülöníti a többi finnugortól a bennük közös lótartrási terminológia (*ló* ~ manysi *low* ~ hanti *loɣ*, *nyereg* ~ manysi *näwrā*, hanti *noɣar*). A magyarok már korábban is ismerték az állattartást, a török kapcsolatok révén azonban annak új rendszerével ismerkedhettek meg, nem szólva a halászatról és solymászatról (WOT, 2011, 2/1160–1162.). A földművelésre, azon belül a szőlőtermesztésre és kertgazdálkodásra vonatkozó elemek jellege (és száma) olyan életmódot tükröz, amelyben a földművelés téli szálláshelyekre lokalizálódott (WOT, 2011, 2/1161.). A társadalmi, politikai berendezkedésre vonatkozó szavak pedig olyan törvénykezési rendszer hatásáról tanúskodnak (*bíró*, *börtön*, *erkölcs*, *törvény*), amely a finnugor vagy ugor eredetű szórétegből nem mutatható ki. A hiedelem- vagy hitvilágbéli, vallási terminusok (például: *báj*, *bálvány*, *boszorkány*, *böjt*, *táltos*, *igéz*, *sárkány* stb.) kultúrtörténetileg ugyancsak jelentősek. Az átvételek közül nem egy több alakváltozatban (például *bicsak*, *bicska*) vagy több jelentésben (*kalauz*, *kalóz*) is bekerült: ezek a változatok vagy már az átadó nyelvben megvoltak, vagy a magyarban jöttek létre. E tények két igen fontos körülményre hívják fel a figyelmet: az átvételek különféle időintervallumokban történtek, és más és más nyelvhasználati változatot képviselhetnek.

Az alapszókinshez tartozó jövevényszavak kérdése felveti, hogy miért lehetett szükség rájuk, hiszen – alapvető fogalmakról lévén szó – többnyire az átvevő nyelvben is léteztek, akárha valamilyen hosszabb szószerkezet formájában, s így van ez a magyar esetében is. Némileg elnagyolt meghatározással alapszókinsnek azt a réteget nevezzük, amelybe az emberre önmagára és az őt legközvetlenebbül körülvevő környezetre utaló elemek tartoznak, a „mindennapi” nyelvhasználat elemei, legyenek akár főnevek, igék vagy egyéb szófajú szók (testrésznevek, testi folyamatok és funkciók elnevezései, rokonságnevek, a flóra és fauna nevei stb. Swadesh, 2006 [1971], 275.). Ezek olyan lexémák, amelyek megvannak a világ valamennyi nyelvében, közös tulajdonságuk, hogy jelentős részük mindenütt ősi eredetű, alakjuk és jelentésük kevésbé változékony, és ritkábban találhatók közöttük kölcsönzött elemek. Nyilvánvaló például, hogy a magyarok az ótörök kapcsolatok előtt is ismerték a *térd* vagy a *boka* szavak-

kal jelzett testrészeket, e szavaink mégis török eredetűek. Utalhatnak-e vajon ezek igen intenzív vagy hosszan tartó kapcsolatra, ha a szóalkotás, a meglévő szó jelentésének bővítése stb. is alkalmazható a dolgok megnevezésére? A magyarázat ezekben és még egy sor más esetben is a szavak használati körének a megváltozásában kereshető, például abban, hogy eredetileg állati testrészekre utaltak. Tehát nem a jelentés változott, hanem az a fogalmi, illetve lexikai mező, amelybe az idők során e szavak átsorolódtak Amennyiben az állattartással kapcsolatos elemekként kerültek a nyelvbe, akkor kulturális hatásról lehet szó, amelyhez viszont nem szükségesek hosszan tartó kapcsolatok (Thomason–Kaufman, 1988, 76–77.).

A szakirodalomban ismételtelen (például Sándor, 1998, 2011) felmerül a kérdés, vajon hogyan lehetséges, hogy miközben a szókincsre oly jelentős hatást gyakorolt a török, a magyar nyelv hangrendszerében, szerkezetében (grammatikájában) ilyen hatások nem mutathatók ki. Nyelvünk nem alkalmazott török hatást mutató grammatikai szerkezeteket. Az ótörök és magyar kapcsolatok révén új hangok nem kerültek a magyarba, mindössze azzal számolhatunk, hogy egyes hangok a szavaknak olyan pozícióiban jelentek meg, amelyekben korábban nem (szókezdő *k* mély magánhangzók előtt, illetve a *b* és a *j* [*dzs*] szókezdő helyzetben). Rag, jel vagy képző kölcsönzésére sincsenek példák – egy sor képzett szó is átkerült, de ezek a képzők nem váltak le az alakról, s így nem képviselnek jövevényképzőket –, és már meglévő alaktani elemek használati körének módosulására sincsenek példák. Mondattani szerkezetek (például szórend) átalakulása ugyancsak erősen kétséges. A nyelvi elemek átvétele nélkül, csupán a szerkezet átvételéről lehet szó, egyrészt a korábban az egyes szám harmadik személyű birtokosra utaló jel (*-ja/-je: kalap-ja*) általános birtokjelle válása esetében, másrészt pedig, az összetett múlt idejű igealakokra (*hallotta vala*) hathattak a hasonló ótörök szerkezetek (É. Kiss, 2013). Mindez azért is figyelemre méltó, mert ismeretes, hogy a grammatikai kölcsönzés tipológiailag eltérő grammatikájú nyelvek közötti jóval bonyolultabb folyamat, azaz a tipológiai hasonlóság megkönnyíti a jövevényelemek vagy mintázatok beépülését az átvevő nyelvbe. A török és a magyar esetében pedig éppen az utóbbiról van szó, azaz tipológiai eltérésekből fakadó nehézségek sem magyarázzák az ilyen hatások elmaradását. Eleddig egyetlen olyan jelenség ismeretes, amelyik erősebb kontaktushatást tükröz: a török jövevényigék vagy tőalakban éltek tovább, vagy pedig valamilyen magyar igeképző járult hozzájuk (*dől, késik, enged* stb.). Ezzel szemben a német vagy szláv eredetű igéken mindig szerepel egy denominális (főnévből igét létrehozó), ún. honosító képző (például szláv *kalapál, német brilliroz*). A török jövevényigék ugyanúgy viselkednek, mint az ősi eredetűek és a belső keletkezésűek, ami nemcsak egy mélyebben beágyazó átvételi stratégiára utal, hanem a kontaktusnak egy erőteljesebb fokára is. Hogy jelentősebb grammatikai hatások nem mutatkoznak, azért sem csodáltnivaló, mert nyelve-

ken átívelő megfigyelés szerint igen nagy számú szó átvétele az egyik nyelvből a másikba nem jár együtt szükségképpen jelentősebb szerkezeti hatásokkal is (Thomason–Kaufman, 1988, 78.).

Az iménti kérdéskör szorosan összefügg a két- vagy többnyelvűség⁵ jelenségével, illetve azzal, vajon hány nyelvűek voltak a honfoglaló magyarok? Könnyen belátható, hogy a nyelvi kölcsönzések olyan beszélőket is feltételeznek, akik nemcsak értik, de használják is mind a két nyelvet. Ha ugyanis a kapcsolatba került közösségeknek legalább néhány beszélője valamilyen mértékben nem érti a másik nyelvért, nemhogy kölcsönzésre nem kerülhet sor, de a kommunikáció maga sem lehet sikeres. A kétnyelvűségnek egy sor meghatározása létezik, de kifogástalan definíció nincs. Azért sincs, mert a kétnyelvűség több aspektusból is vizsgálható: a pszicholingvisztikától a szociolingvisztikán keresztül a pragmatikáig és a grammatikai leírásokig stb. Általánosabb megfogalmazásban tehát kétnyelvűségről akkor beszélünk, amikor az egyének vagy a közösség csoportjai mindennapi életükben két nyelvet használnak (Borbély, 2014, 23.), s az emberiségnek legalább a fele kétnyelvű. Attól függően tehát, hogy a beszélői közösség tagjai közül hányan használnak két nyelvet, létezik egyéni, csoportos, illetve társadalmi kétnyelvűség. A megjelölések magukért beszélnek, történeti szempontból a lényeg pedig az, hogy egy közösség akkor is nevezhető kétnyelvűnek, ha annak nem minden tagja használja mind a két nyelvet. A nyelvi kapcsolatokból származó kölcsönzések, interferencia-jelenségek, a kétnyelvűség folyamatai alapvetően társadalmi tényezők következményei, amelybe éppúgy beletartoznak a politikai, hatalmi, kereskedelmi viszonyok, mint a presztízs is, mert a beszélőközösség szociolingvisztikai története, és nem a használt nyelvi szerkezet határozza meg elsődlegesen a kétnyelvűséget (Thomason–Kaufman, 1988, 35.). A lehetőségek a homogén egynyelvű társadalmaktól (amelyekben a beszélők túlnyomó többségének vagy egyáltalán nincs, vagy csak alig van kapcsolata más nyelvekkel) terjedhetnek az erősen heterogén társadalmakig, melyekben az egyén kétnyelvűségének foka igen magas.

Súlyos kérdés, hogy az őstörökből származó magyar elemek miként tanúskodnak a közösség kétnyelvűségéről. A kontaktusnyelvészet megfigyelései szerint a széles körben alkalmazott ún. kölcsönzési skála fokozatait a nyelvi kontaktus intenzitása határozza meg, azaz a kapcsolat időtartama és a kétnyelvűség mértéke (Thomason–Kaufman, 1988, 47–48.). Egy ötfokozatú skála egyik végén a csak ritka, alkalomszerű, kevésbé intenzív kapcsolatok helyezkednek el a maguk szókincsbéli kölcsönzéseivel, a másik végén pedig az igen intenzív kapcsolatok, amelyben szinte bármilyen grammatikai–szerkezeti kölcsönzés előfordulhat. Az imént a törökből átvett elemekről, illetve hatásokról mondtak alapján igen in-

⁵ E dolgozat témájához illeszkedve a kétnyelvűség kifejezés használata a célszerű, nem zárva ki annak a lehetőségét sem, hogy a török és magyar beszélők más nyelve(ke)t is használhattak.

tenzív, az egész beszélőközösségre kiterjedő és hosszú ideig tartó kétnyelvűségről aligha beszélhetünk. Az a kérdés, hogy a magyar–török kétnyelvűség a magyar közösség mekkora hányadát jellemezte, milyen volt az esetleges megoszlása (kor, nem, társadalmi réteg szerint), a nyelvi adatok alapján aligha mérhető fel.

LEHETSÉGES KÖVETKEZTETÉSEK

Eddig azt vizsgáltuk, vajon a magyar és ótörök nyelvi kapcsolatok miként utalnak a kontaktusok intenzitására és ezzel együtt a kétnyelvűség lehetőségére? Nyelvünk nem kölcsönzött hangokat vagy grammatikai toldalékokat az ótörökből, a szavak hanghelyettesítéssel illeszkedtek a magyar szókincsébe. Ennek folytán toldalékok, különösen képzők nem tűnhettek el a török hatására, s a grammatikai rendszerben is csak egy-két esetben gyaníthatók a török nyelv mintázatai. A grammatikai rendszer tehát lényegében úgy változott tovább, hogy e folyamatokat a török kapcsolat érintetlenül hagyta, miközben genetikailag független, de tipológiailag hasonló nyelvek kerültek kapcsolatba vele. Ami átalakult, mégpedig jelentős mértékben, az a magyar szókincs, mind terjedelmi, mind szerkezeti tekintetben, s szinte bizonyos, hogy korábbi ősi vagy belső keletkezésű szavak kiszorulhattak (pontos feltérképezésük várat magára). Mindezek figyelembevételével megállapítható, hogy miközben a magyarság megtartotta finnugor eredetű nyelvét és annak jellemzőit, a honfoglalás időszakára török vagy törökös műveltégű közösséggé vált. S szociolingvisztikai és kontaktusnyelvészeti ismereteink alapján mindez kétnyelvűség nélkül szinte elképzelhetetlen, ám ennek foka vagy jellege a nyelvcserenek még csak a lehetőségét sem vetheti fel. Az, hogy a kétnyelvű magyar közösség a sztyepei vándorlás során vagy a honfoglalás után hány beszélőt számlált, nyelvi szempontból érdektelen, mert nem a közösség nagysága határozza meg a kétnyelvűséget eredményező kapcsolat jellegét. Nyelvi folyamatokról van szó, amelyeknek kezdetét vagy végpontját nem történelmi események jelzik. A nyelvészet megállapításait a társtudományok kiegészíthetik, de a régészet, a történelmi embertan vagy a történelmi genetika a saját módszertani eszközeivel nyújt információt a maga szemszögéből, amelyek nem feleltethetők meg vagy cserélhetők fel a nyelvészet módszereivel.

S végül, elődeink évszázadokkal ezelőtti magyar–török kétnyelvűségében semmi új nincs, hiszen a 10. század közepén Bíborbanszületett Konstantin császár már tudósított róla:⁶ „...letelepedtek a türkökkel [= magyarokkal] együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”

⁶ *A birodalom kormányzásáról*, 39. cap., lásd Moravcsik, 1984, 46.

IRODALOM

- Agyagási K. (2013): Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára. In: Agyagási K. – Hegedűs A. – É. Kiss K. (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 155–172.
- Bakró-Nagy M. (2013): Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka. In: Agyagási K. – Hegedűs A. – É. Kiss K. (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 173–189.
- Borbély A. (2014): *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. Budapest: L'Harmattan Kiadó
- É. Kiss K. (2013): Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási K. – Hegedűs A. – É. Kiss K. (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 190–205.
- Haspelmeth, M. (2008): Loanword Typology: Steps toward a Systematic Cross-linguistic Study of Lexical Borrowability. In: Stolz, T. – Bakker, D. – Salas Palomo, R. (eds.): *Aspects of Language Contact: New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 43–62.
- Honti L. (1997): *Az ugor alapnyelv kérdéséhez. (Budapesti Finnugor Füzetek 7)* Budapest: ELTE Finnugor Tanszék–Numi-Tórem Finnugor Alapítvány
- Janhunen, J. (2009): Proto-Uralic—What, Where, and When? In: Ylikoski, J. (ed.): *The Quasiqui-centennial of the Finno-Ugrian Society* (MSFOu 258). Helsinki: Finno-Ugrian Society, 57–78.
- Kakuk Zs. (1987): Török kultúrhatás jövevényszavaink tükrében. *Keletkutatás*, tavasz, 94–104.
- Keresztes L. (1988): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. (Kor–Zs). Ismertetés. *Acta Linguistica Hungaricae*, 45, 383–388.
- Kiss J. (2017): A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Moravcsik Gy. (1984): *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Muysken, P. (1981): Halfway between Quechua and Spanish: The Case for Relexification. In: Highfield, A. – Valdman, A. (eds.): *Historicity and Variation in Creole Studies*. Ann Arbor: Karoma. 52–78.
- Róna-Tas A. (1998): Western Old Turkic. In: *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994. (Turcologica 32)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 619–626.
- Salminen, T. (2002). Problems in the Taxonomy of the Uralic Languages in the Light of Modern Comparative Studies. In: Кибрик, А. Е. (ред.): *Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой*. Москва: Издательство Московского университета, 44–55.
- Sándor K. (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák I. (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony: Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 7–26.
- Sándor K. (2011): *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas?* Budapest: Typotex Kiadó
- Swadesh, M. (2006 [1971]): *The Origin and Diversification of Language*. New Brunswick–New Jersey: Transaction Publishers

- Tadmor, U. – Haspelmath, M. – Taylor, B. (2010): Borrowability and the Notion of Basic Vocabulary. *Diachronica*, 27, 2, 226–246.
- Thomason, S. G. – Kaufman, T. (1988): *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press
- Vásáry I. (2013): Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipszak elemek a magyarban. In: Agyagási K. – Hegedűs A. – É. Kiss K. (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 227–243.
- WOT = Róna-Tas A. – Berta Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. Wiesbaden: Harrassowitz